

İSKENDER PAŞA VAKIFLARI

Doç. Dr. Mustafa OFLAZ

Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Van/Türkiye
E-mail: vakanuvis38@yahoo.com

Özet

Çalışmamızda kullanacağımız ana kaynağımız, vakfın 1565 tarihli vakfiyesi olacaktır. Vakfiye, ilgili vakfa ait temel bilgileri ihtiva eden, vakfın bir nevi nizamnâmesi, yönetmeliğidir. Arapça olan vakfiye, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan 581 numaralı vakfiye defterinin 170. sayfa ve 185. sırasında kayıtlıdır.

Yaptığı vakıflarla Osmanlı toplumuna hizmet götüren Osmanlı devlet adamlarından birisi de, Yavuz Selim ve Kanuni Süleyman dönemlerinde Van, Erzurum ve Diyarbakır beylerbeyliği yapmış İskender Paşa'dır. Kendisi tarihçiler tarafından Çerkez lakabıyla anıldığı gibi, çağdaşı diğer İskender paşalardan ayırmak için Gazi veya Sarı lakaplarıyla da anılır. Kırım menşe'li olan İskender Paşa genç yaşlarda, Rus saldırıları sebebiyle Osmanlı ülkesine göç etmek zorunda kalmıştır. Bosnalı Hüsrev Paşa'nın hizmetine giren İskender, önce kapıcıbaşı ardından da çavuşbaşı olmuştur. Daha sonra sancakbeyliğine yükselen İskender Paşa, 1546 yılında ise Arap ve Acem defterdarlığına yükseltilmiştir. 1548 yılında Van, 1551 yılında Erzurum, 1553 yılında ise Diyarbakır beylerbeyi olmuştur. İskender Paşa, 1566 yılında Bağdad, 1568 yılında da Mısır valiliğine tayin edilmiştir. 1571 yılında İstanbul'a dönen Paşa, çok kısa bir zaman sonra vefat eder.

İskender Paşa beylerbeyi olarak kaldığı bölgelerde imar faaliyetlerinde de bulunmuş, buralarda cami, medrese, mektep, han ve hamam inşa ettirmiştir. Van'da içinde bir mescid bulunan medrese, Bitlis'in Rahva geçidinde bir han yaptırmış, kaleyi de tamir ettirmiştir. Erzurum beylerbeyliği sırasında, Ardanoç'ta Akkoyunlular zamanından kalma harap durumdaki camiyi yeniden inşa ettirerek ibadete açmıştır. Bağdad valiliği sırasında burada da bir cami yaptırmıştır. Diyarbakır'da ise cami, hamam, medrese ve beş adet un değirmeni inşa ettirmiştir. Bu hayratların azami şekilde devam etmesi için de zengin akarlar tahsis etmiştir. Bu akarların en büyük kısmı dükkanlardan oluşmakta idi. Ayrıca vakfın akarları arasında muhtelif şekillerde değirmenler, hücreler, mahzenler, menziller, bahçeler ve arsalar bulunmaktadır. Diyarbakır Camii için 70 parça, Van mescid ve medresesi için 52 parça, Ardanoç Camii için ise 12 parça akar tahsis edilmiştir.

Bu müesseselerde çok sayıda görevli bulunmakta idi. Van Medrese ve mescidinde, ücretleri günlük olarak vakıftan verilen ve değişik görevleri üstlenmiş olan 23 görevli çalışıyordu. Bu görevlilere ödenen ücret ise günlük 100 dirhemdir. Diyarbakır'da bulunan camide ise 60 görevli bulunmakta idi. Bunların günlük toplam ücreti ise 122 dirhemdi.

İskender Paşa vakfiyesinde vakıflarının akarlarının nasıl tasarruf edileceğini, kimlerin görev yapacağını ve bunlara günlük ne kadar ücret ödeneceğini detaylı bir şekilde tesbit etmiştir.

Anahtar Kelimeler: İskender Paşa, vakıf, medrese, cami, Van, Diyarbakır, Erzurum, Ardanuç.

FOUNDATIONS (WAQIFS) OF ISKENDER PASHA

Abstract

The main source to be used in our study is the *waqfiyya* of the foundation. *Waqfiyya* is a kind of regulations that contain basic information about the foundations. This *waqfiyya*, written in Arabic, is now recorded on page 170, line 185 of the 581st *waqfiyya* book in the Archives of the Directorate General of the Foundations.

One of the Ottoman statesmen, who served Ottoman society through his foundations for public interest, is İskender Pasha who was the master of governors in Van, Erzurum and Diyarbakır during the reigns of Yavuz Selim (Selim I) and Kanuni Süleyman (Süleyman I). As well as being called Circassian by the historians, he is also referred to as Ghazi or Yellow to distinguish him among the other contemporary İskender Pashas. İskender Pasha, of Crimean origin, had to migrate to Ottoman land at a young age because of Russian attacks. İskender Pasha, who served for Hüsrev Pasha the Bosnian, was first appointed as *kapicibasi* (master of doorkeepers) and then became *çavuşbaşı* (master of sergeants). He was then promoted as *sancakbeyi* (master of towns) before he was appointed as *defterdar* (head of the financial department) of the Arabia and Persia in 1546. He became the master of governors (*beylerbeyi*) of Van in 1548, of Erzurum in 1551 and of Diyarbakır in 1553. İskender Pasha was appointed as the governor of Baghdad in 1566 and of Egypt in 1568. İskender Pasha died soon after he returned to İstanbul in 1571.

İskender Pasha carried out renovations and built mosques, medreses, schools, caravanserais and bathhouses in the regions he served as *beylerbeyi*. In Van, he got a medrese built with a meşjid in it, and got the castle renovated. During his years as *beylerbeyi* in Erzurum, opened an old mosque that dates back to Akkoyun in Ardanuç to service by getting it rebuilt. During his governorship in Baghdad, he had a mosque built there too. In Diyarbakır, he had a mosque, a bathhouse, a medrese and five flour mills built. All of these were for public interest and İskender Paşa gave rich landed properties (akar) for these to work effectively and regularly. Most of the rich landed properties were stores, mills, underground storehouses, niches, stages gardens and building plats. For Diyarbakır Moque 70, for Van Mosque and Medrese 52 and for Ardanuç Mosque 12 landed properties had been left.

A large numbers of trainers had been appointed to the foundations. In Van foundations 23 employees had worked and their salaries were 100 Dirhems per day paid by the institution. In Diyarbakır Mosque 60 employees got totally 122 Dirhems per day.

In İskender Pasha Foundations, all the rules of the management of the landed properties, the responsibilities and rights of employees and the fee paid to them had been determined in detail.

Key Words: Ottoman, İskender Pasha, the foundation (Waqıf), madrasa, mosque, Van, Diyarbakır, Erzurum, Ardanuç.

Vakıf kısaca, bir kimsenin şahsi mülkiyetinde bulunan bir menkul ya da gayrimenkulü süresiz olarak toplumun istifadesine terk ve tahsis etmesidir. Ancak zaman içerisinde vakıf akdinin konusunu teşkil eden menkul ya da gayrimenkul malları ifade eder manada da kullanılmış, hatta onların yerini almıştır (Yediyıldız, 1993, 156). Osmanlı'da devlet, toplumun ağırlıklı olarak güvenlik hizmetini üstlenmiş, bugün devlet eliyle yürütülen, başta din hizmetleri ve eğitim olmak üzere, pek çok hizmet vakıflar eliyle yürütülmüştür. Yaptığı vakıflarla Osmanlı toplumuna hizmet götüren Osmanlı devlet adamlarından birisi de, Yavuz Selim ve Kanuni Süleyman dönemlerinin devlet adamlarından İskender Paşa'dır. İskender Paşa, Van, Erzurum ve Diyarbakır beylerbeyliği yaptığı dönemlerde buralarda birçok hayrat yaptırmış, bu müesseselerin idamesi için de zengin akarlar tahsis etmiştir.

I - Vakfiye

Çalışmamızda kullanacağımız ana kaynağımız, vakfın 1565 tarihli vakfiyesi olacaktır. Vakfiye, genellikle vâkıf, yani vakfı yapan kişi tarafından hazırlanan ve söz konusu vakıfla ilgili temel bilgileri ihtiva eden, vakfın bir nevi nizamnâmesi, yönetmeliğidir. Burada vâkıf, vakfın kuruluşu, akarları, görevlileri ve vakfın nasıl idare edileceği hakkında bilgiler verir. Hukuki bir belge niteliği taşıyan vakfiyeler, kadı tarafından tescil edilerek, kadılık siciline işlendikten sonra kesinleşirdi (Pakalın, 1983/7: 576). Şayet vakıf bir bina ise, vakfiyenin özeti binanın duvarlarından birine ve özellikle ana giriş kapısının üzerine yazılırdı (Kazıcı, 2003: 49-53). Vakfiyeler dönemin ekonomik hayatı hakkında da önemli ipuçları vermekte olup, vakfiyelerden hareketle ilgili yörenin ekonomik yapısı hakkında önemli bilgiler elde etmemiz de mümkündür.

Vâkıfın Van ve Diyarbakır'daki bazı hayratı ve bunlara ait akarlar hakkında zengin ve kıymetli bilgiler bulunan 27 Rebiülevvel 973/22 Ekim 1565 tarihli Arapça vakfiyesi Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan 581 numaralı vakfiye defterinin 170. sayfa ve 185. sırasında kayıtlıdır. Vakfiyenin Vakıflar Genel Müdürlüğü mütercimlerinden Ali Sami Yücesoy tarafından yapılan dibace ve duâ cümleleri hariç tercümesi ise gene Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan 1766 numaralı defterin 53. Sayfasında kayıtlıdır.

Vakfiyenin tercümesi 17 sayfadır ve kendi içerisinde ayrıca sayfa numarası verilmiştir. Vakfiye altı fasıl ve bir hatmeden müteşekkildir. Vakfiyenin girişinde vâkıfın Van ve Diyarbakır'da inşa ettirdiği medrese, mescid ve camiden bahsetmektedir. Birinci fasıl Diyarbakır şehri ve Diyarbakır'a tabi belde ve nahiyelerde mevcut mevkufatı ihtiva etmektedir. Bu fasıl vakfiyenin 2-5. sayfalarında yer almaktadır. 6-7. sayfalarında yer alan ikinci fasılda ise Van'da bulunan akarlar kaydedilmiştir. 7-8. sayfalarda bulunan üçüncü fasıl ise Erzurum'da bulunan mevkufata ayrılmıştır. Vakfiyenin 9-11. sayfalarında yer alan dördüncü fasıl Van'daki medrese ile mescidin hademe ve mürtezıkası ile bunların ücretlerini beyan etmektedir. Beşinci fasıl ise vâkıfın şartlarına ayrılmıştır. 11. sayfadan başlayarak, başta mütevellî olmak üzere medrese, mescid ve cami görevlilerinin vasıfları ve görevleri kaydedilmiştir. 15. sayfa sonunda başlayan altıncı fasıl vâkıfın vasiyet ve şartlarını ihtiva etmekte olup, burada da mütevellîliğin intikali ve mütevellide aranması gereken vasıflar kaydedilmiştir. 16-17. sayfalarda bulunan hatime bölümünde ise İskender Paşa'nın eşi Meryem Hatun'un vakıf değirmenleri ve bunların tasarrufu hakkında bilgi verilmektedir.

II - İskender Paşa

Vakfın kurucusu, Yavuz Selim ve Kanuni Süleyman dönemlerinin vali ve kumandanlarından İskender Paşa'dır. Osmanlı Devleti dönemine gelindiğinde vakıf tesis etmek, hayır yapma düşüncesinin de ötesinde, devletin iskan ve toplum siyasetinin önemli bir unsuru

haline gelmiştir. Dolayısıyla da Osmanlı toplumunda vakıf tesis etmek denilince, başta padişah ve padişah ailesi mensupları olmak üzere, Osmanlı teşkilatı içerisinde yönetici kesimi ifade eden askerî sınıf mensuplarının ön planda olduğunu görürüz. Nitekim 18. yüzyılda Türk vakıflarının % 80-90'ının askerî sınıf mensupları veya onların yakınları oldukları anlaşılmaktadır. 18. yüzyıl Osmanlı vakıflarının % 32 sini ise eyalet yöneticileri teşkil ediyorlardı (Yediyıldız, 1982: 150-152). Barkan, Kozak ve Kazıcı eserlerinde Osmanlı Devleti'nde vakıf-sosyal siyaset ilişkisi hakkında oldukça detaylı bilgi vermişlerdir (Barkan, 2000: 133-153; Kozak, 1985 ve Kazıcı, 2003: 80-100).

Vakıf İskender Paşa vakanüvisler ve tarihçiler tarafından Çerkez lakabıyla anıldığı gibi, çağdaşı diğer İskender paşalardan ayırmak için Gazi veya Sarı lakaplarıyla da anılır (Özcan, 2000: 565). İskender Paşa'nın doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte yaşı ve vefat tarihi bilindiğinden yaklaşık olarak 1490 yılı başlarında doğmuş olduğu tahmin edilmektedir. 1472 sonrasında Kırım civarındaki Türk aşiretleri üzerine başlayan Rus saldırılarından biri de İskender Paşa'nın bağlı bulunduğu oymak üzerine yönelmiştir. Bu saldırı sonucu yapılan savaşta babası şehit düşmüştür. Genç İskender henüz delikanlılık çağında iken bu acı olaydan sonra annesi, kardeşleri ve amcası Emir Süleyman Bey'le birlikte Osmanlı ülkesine göç etmek zorunda kalmışlardır (Tekin ve Ağaoğlu, 2006: 371).

Bosnalı Hüsrev Paşa'nın hizmetine giren İskender Paşa, O'nun Karaman Beylerbeyi olması üzerine Karaman'a gitmiştir. Karaman Beylerbeyi Hüsrev Paşa 1514 yılında Diyarbakır'a geldiği sırada İskender Çelebi de onunla birlikte buraya gelmiş, Yavuz Selim'in Mısır seferi sırasında da Hüsrev Paşa ile birlikte sefere katılmıştır. 1528'de Hüsrev Paşa'nın Bıyıklı Mehmet Paşa'nın yerine Diyarbakır Beylerbeyliğine atanması üzerine ikinci kez Diyarbakır'a gelmiş ve burada amcası kızı Meryem Hanımla evlenmiştir. Bu evlilikten oğulları Ahmed ve Derviş Paşa'lar dünyaya gelmiştir. Hüsrev Paşa'nın hizmetinde bulunduğu sırada dikkatleri üzerine çeken İskender Çelebi çavuşbaşılığa terfi ettirilmiştir. Hüsrev Paşa'nın Rumeli Beylerbeyliğine atanması üzerine de onunla birlikte Rumeli'ye gitmiştir (İskenderoğlu, 1989: 4-6). İskender paşa Hüsrev Paşa'nın yanında önce kapıcıbaşı olmuş, ardından da çavuşbaşılığa yükseltilmiştir. Bir süre sonra da sancakbeyliğine yükseltilmiştir. 1546 yılında ise Diyarbakır, Şam ve Halep defterdarlığının toplandığı Arap ve Acem defterdarlığına yükseltilmiştir. Bir yıl sonra ise kendisini Anadolu defterdarı olarak görüyoruz (Özcan, 2000: 565).

Kanuni Sultan Süleyman'ın 1548 yılındaki ikinci İran seferine katılan ve Tebriz'in alınmasında büyük hizmetleri olan İskender Paşa, aynı yıl oluşturulan ve 1.132.209 akçe has tasarruf eden Van Beylerbeyliğine tayin edilmiştir (15 Ağustos 1548) (Kılıç, 1997: 147, 152). Paşa, kimsenin görev almak istemediği eyalete kendisi talip olmuş ve eyaletin ilk beylerbeyi olarak atanmıştır (Özcan, 2000: 565).

İskender Paşa Van valiliği sırasında birtakım imar faaliyetlerinde bulunmuş, burada içinde beş vakit namaz kılmağa mahsus mescidi muhtevi nefis bir medrese inşa etmiş (Vakfiye: 1), harap bir halde bulunan Van kalesini tamir ettirmiştir. İskender Paşa bu görevi sırasında birtakım önemli siyasi işler de başarmıştır. İran'a ait Hoy kalesi beyi Dömbüllü Hacı Sultan'ın Van üzerine bir sefer hazırlığı içerisinde olduğunu duyan İskender Paşa, 1548 yılı kışında yaptığı ani bir baskınla Hoy kalesini Osmanlı topraklarına katar. İskender Paşa 1549 yılında da Revan üzerine akın düzenleyerek Revan çarşısına girmiş ve burasını harap etmiştir (İskenderoğlu, 1989: 8; Tekin ve Ağaoğlu, 2006: 372)

1551 yılına kadar Van Beylerbeyi olarak görev yapan İskender Paşa, bu tarihte Erzurum Beylerbeyliğine tayin edilir. Erzurum beylerbeyi olarak Gürcüler ile mücadele eden

İskender Paşa Ardanuç kalesini fethetme muvaffak olduğu gibi (13 Haziran 1551), Ardahan, Göle ve Şavşat civarlarını da Osmanlı hâkimiyetine almayı başarmıştır. Narman kalesi de İskender Paşa'nın gayretleri sonucunda Osmanlı hakimiyetine alınmıştır (Özcan, 2000: 565). Gürcülerin İranlıları Osmanlı Devleti aleyhine kıskırtmak istediklerini haber alan İskender Paşa, Gürcüler ile Kızılbaşlar üzerine asker sevk ederek onlara büyük zayıflar vermiştir (İskenderoğlu, 1989: 10-11). 1552 yılında Osmanlılar ile Safeviler arasında savaşlar şiddetlendiği sırada Erzurum valisi İskender Paşa İran akınlara karşılık olarak Gürcistan'a girer ve Şah Tahmasb'ın oraya göndermiş olduğu Kaçarlu emirlerine galip gelerek döner (Yinanç, 1993-2: 352). Bu sefer sırasında İskender Paşa İran'dan çok sayıda esir ve ganimet almıştır ki, bunlar arasında Sâsânî hükümdarlarından Nuşirevan'a veya efsanevi İran hükümdarı Cemşid'e ait olduğu rivayet edilen la'l bir kadeh de vardır (Özcan, 2000: 565).

Şah Tahmasb, Hoy'un kaybedilmesinin intikamını almak amacıyla, seçme emirlerini askerleri ile birlikte oğlu İsmail Mirza'nın emrine vererek mukabele-i bilmişil olarak Erzurum üzerine gönderir. Safevi kuvvetleri Pasin'e geldiklerinde burada bulunan bir Osmanlı ordusunu mağlup ederek Erzurum'a doğru ilerlerler. Savaşta Osmanlı ordusu ağır bir zayıflar verdiği gibi, İskender Paşa'nın kardeşi Ramazan Bey dahil pek çok Osmanlı emiri de esir düşmüştür. Osmanlı vakanüvisleri Paşa'nın bu savaşta üstün bir şecaat gösterdiğini, savaşın başında galip gelmiş iken sonradan mağlup olduğunu kaydederler. İskender Paşa'nın şecaat ve celadetini takdir eden Kanuni Süleyman onu terfian Diyarbakır valisi yapmıştır (Yinanç, 1993-2: 352) ki, Kanuni'nin 1553 de Diyarbakır'a geldiği sırada İskender Paşa Diyarbakır Beylerbeyidir.

İskender Paşa, 1554 yılında, hâlen Diyarbakır'da mevcut olan ve kendi adını taşıyan caminin inşasını başlatmıştır. Plan ve projesini de dönemin ulemasından Şeyh Musluhittin Lari'nin yardımıyla bizzat kendisi çizmiştir. Paşa'nın Diyarbakır'da ayrıca bir hamam, beş değirmen, bir çeltik değirmeni, bir de köşk inşa ettiğini görüyoruz. İlaveten Hamravat suyunun şehre akıtılması, bir kuşatma hâlinde şehrin suyunun dışardan kesilmesi ihtimaline binaen kale içinde temiz bir kaynak bulunarak şehrin su ihtiyacının karşılanması da İskender Paşa'nın hizmetleri arasında yer almaktadır (İskenderoğlu, 1989: 28-29). İskender Paşa'dan sonra da ailesinin burada yaşadığı anlaşılmaktadır ki, bu gün Diyarbakır'da mevcut eski ailelerden biri de İskender Paşa-zâdelerdir (Yinanç, 1993/1: 624).

1566 yılına kadar aralıksız oniki yıl Diyarbakır valiliği yapan İskender Paşa, bilahare Bağdad valiliğine getirilmiştir. 1566 yılında, II. Selim tahta çıktığı sırada Basra'da bir isyan hareketi zuhur eder. Ceziretü'l-Arap emiri olan Ülyanzâde etrafında topladığı kuvvetlerle ayaklanınca, İskender Paşa bu isyanı bastırmakla görevlendirilir. İsyân bastırılır ve Ülyanzâde Osmanlı Devleti'ne itaat etmek zorunda kalır. Buna bağlı olarak da civarda bulunan şeyh ve beyler de Osmanlı Devleti'nin tabiiyetini kabul ederler (Özcan, 2000: 566).

1567 yılında Mısır Beylerbeyi Sinan Paşa Yemen seferine memur edilince İskender Paşa da 1568 yılı Kasımında Mısır Beylerbeyiliğine getirilir. Ancak bu görev uzun sürmez ve 1571 yılı Haziran ayında Sinan Paşa'nın yeniden Mısır valiliğine getirilmesi üzerine İstanbul'a dönmek zorunda kalır. İstanbul'a dönüşünde fazla yaşamayan İskender Paşa aynı yıl içerisinde vefat eder ve bir rivayete göre yanlışlıkla kendisine izafe edilen Kanlıca'daki İskender Paşa Külliyesi'ndeki türbesine (İskenderoğlu, 1989: 42, 51), bir rivayete göre de Diyarbakır'daki camisinin doğusundaki türbeye gömülür (Özcan, 2000: 566).

II- Hayratları

Vakıfları, kendilerinden istifade yönünden, birbirlerinin mütemmimi olmak üzere iki ana kısma ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisi doğrudan doğruya istifade edilen kısım"dır. Bunlar için vakıf hukukunda "müessesat-ı Hayriye" denilmektedir. Özellikle de "hayrat" ifadesi kullanılır (Akgündüz, 1996: 280). Vakfın ikinci kısmına ise akarat denilmektedir ve bu konuda aşağıda bilgi verilecektir.

İskender Paşa beylerbeyi olarak kaldığı bölgelerde imar faaliyetlerinde de bulunmuş, buralarda cami, medrese, mektep, han ve hamam inşa ettirmiştir. Van'da içinde bir mescid bulunan medrese, Bitlis'in Rahva geçidinde bir han yaptırmış, kaleyi de tamir ettirmiştir. Erzurum beylerbeyliği sırasında, Ardınuç'ta Akkoyunlular zamanından kalma harap durumdaki camiyi yeniden inşa ettirerek ibadete açmıştır (Özcan, 2000: 566). Bağdad valiliği sırasında burada da bir cami yaptırmıştır (Tekin ve Ağaoğlu, 2006: 373). Diyarbakır'da ise cami, hamam, medrese, çeltik değirmeni ve beş adet un değirmeni inşa ettirmiştir. Ayrıca İstanbul Kanlıca'da Mimar Sinan yapımı cami, medrese, mektep ve çifte hamamı bulunmaktadır. Vakfiyesinde söz konusu olan müessesat Van'daki medresesi ve Diyarbakır'daki camiidir.

a. Van İskender Paşa Medresesi ve Mescidi

İskender Paşa'nın Van Beylerbeyliği görevinde bulunduğu sırada inşa ettirdiği bu medrese kendi adıyla anılmakta olup, medresenin içinde beş vakit namaz kılmağa mahsus bir mescidi de bulunmakta idi (Vakfiye: 1). Van'ın Osmanlılar tarafından fethinden sonra yapılan ilk medrese olması bakımından ayrı bir özellik de arz etmektedir. Medrese, Orta Kapı Mahallesi'nde Uzunçarşı olarak adlandırılan çarşının kuzeyinde bulunmakta idi. Kible tarafında bir bahçesi bulunan İskender Paşa Medresesi'nin kuzeyi ise yol ile sınırlanmıştı. Evliya Çelebi, İskender Paşa Medresesi'nden bahsetmediği gibi, eski Van'ı gösteren bir minyatürde de İskender Paşa Medresesi'ne tesadüf edilmemektedir. Bu husus İskender Paşa Medresesi'nin 1648 yılında Van'da meydana gelen zelzele neticesinde yıkılmış olabileceğini akla getirmektedir (Kılıç, 1997: 225-226). Eser günümüze kadar gelmediğinden mimârî özellikleri ve ustası hakkında bir bilgi elimizde mevcut değildir.

Mescid ise Orta Kapı Mahallesi'nde, Hüsrev Paşa Külliyesi'nin hemen yanındaki Uzun Çarşı olarak bilinen çarşının kuzeyinde idi. Bu mescid de günümüze kadar gelmemiştir dolayısıyla yerini tam olarak tesbit etmek mümkün olamamaktadır.

İskender Paşa'nın Van'da inşa ettirdiği eserler arasında, bu iki hayratının yanı sıra, aşağıda da kayıtlı olduğu üzere, bunlara akar olarak tahsis edilen han ve hamamı da bulunmaktadır. Han, Vastan Kapısı adıyla da maruf Amid Kapısı yakınında bulunuyordu (Vakfiye: 6). Vastan, bugün Gevaş adıyla bilinen ilçedir. Hanın güneyinde şehir surunun yanındaki yol, doğu ve kuzeyinde yirmiüç dükkan, batısında İskender Paşa Medresesi ve etrafında bulunan binaların arasından geçen yol bulunuyordu (Tekin ve Ağaoğlu, 2006: 380).

Van kasabasında bulunan hamam da Vastan ya da diğer adıyla Amid Kapısı yakınında bulunuyordu. Harap durumda olan hamamı sahibinden satın alan İskender Paşa, tamir etmek suretiyle yenilemiş ve vakfının akarlarına ilave etmiştir (Vakfiye: 6). Hamamın güneyinde Melik Menzili, doğusunda tepe, kuzey ve batısında ise yol bulunuyordu (Tekin ve Ağaoğlu, 2006: 380).

b. Diyarbakır İskender Paşa Camii

İskender Paşa tarafından inşa ettirilen cami, ismini taşıyan mahalde bulunmaktadır. Bazı

kaynaklarda caminin mimarı olarak Mimar Sinan'ın kaydedildiği ifade edilmekteyse de bu konuda netlik söz konusu değildir (Sözen, 1971: 81). Ulu Camiin kuzeybatısında kalan cami, tek kubbeli ve kare planlı olarak inşa edilmiştir. Vakfiyede kaydedildiği üzere, caminin yüksek bir kubbesi ve minaresi mevcuttur. Kuzeyinde bulunan son cemaat yeri yedi kemer üzerine bina edilmiştir. Kubbenin etrafı, üstü ve son cemaat yeri kireçlendikten sonra siyah kurşunla kurşunlanmıştır. Caminin kuzeyinde doğu-batı yönünde iki hücre inşa edilmiş ve bunlar garip ilim ve irfan ehli için terk ve tahsis edilmiştir. Gene kuzeydeki boşlukta, kapının karşısında demir parmaklıkla çevrili, sekiz köşeli bir havuz inşa edilerek, her dilimine abdest almak için ikişer kurna konulmuştur (Vakfiye: 1). 5 kubbeli son cemaat yeri yıkılarak yenilenmiş, bu arada ahşap kirişlemeyle örtülmüştür. Son cemaat yeri yanlara taşarken arkalarında, harime bitişik olarak, birer tek katlı hücre eklenmiş, bu suretle avlu daha geniş ve görkemli hale gelmiştir. Camiin Mimar Sinan tarafından yapıldığı hususu net olmamakla birlikte, mimarı olarak Sinan ekolüne uygun bir tarzda inşa edilmiştir. O. Cezmi Tuncer eserinde caminin mimari özellikleri hakkında detaylı bilgiler vermiştir (Tuncer, 1999: 140).

III. Akarat (Mevkurları)

Akarat vakfın doğrudan istifade edilen değil de, gelirinden istifade edilen kısmını teşkil etmektedir. Hayır müesseselerinin masraflarını karşılamak üzere vâkıf tarafından tahsis edilen akarlar vakfın ekonomik gücünü oluşturur. Vakfa gelir sağlamak üzere tahsis edilen menkul yada gayrimenkul mallar işletilerek ya müesseselerin ihtiyaçlarına sarf edilir ya da doğrudan doğruya fakirlere verilir. Akarlardan, üzerinde bina olan veya bina yapmak üzere hazırlanmış yerlere müsakkafât denir. Bundan mağaza, han, dükkân gibi vakfa gelir getiren yerler anlaşılmalıdır. Tarım, ağaç dikme ve benzeri tasarruflarla kendisinden istifade edilen arazileri ifade etmek için ise müstegıllat tabiri kullanılırdı. Arsalar, çiftlikler ve maden ocakları bu guruba girmektedir (Akgündüz, 1996: 284-286).

Akar olarak tahsis edilecek malın vâkıfın kendi mülkü olması şarttır (Kazıcı, 2003: 44-45). Bu sebeple vâkıflar, vakfetmeyi düşündükleri mallarının kendi emekleriyle kazandıkları halis malları olduğun vakfiyelerinde ısrarla belirtmektedirler. Ortaçağın sonlarına doğru miri araziler de değişik yollarla vakıf haline getirilmiştir. Bu suretle “vakf-ı irsâdî” olarak adlandırılan bir tahsis türü ortaya çıkmış, (Yediyıldız, 1990: 29-30) bu uygulama Osmanlı Devleti zamanında yaygın bir şekilde devam etmiştir. Aslında bu, devlet tarafından yapılması gereken bir kısım hizmetlerin vakıflar yoluyla yerine getirilmesinden başka bir şey değildir.

İskender Paşa inşa ve vakfettiği Diyarbakır Camii ve Van Medresesi için gelir sağlamak maksadıyla ve “evladının ve evladı evladının ve evladı evladı evladının erzakı için bu akdin sūdûruna kadar silk-i milkinde münselik emlak-ı sahihasını hiçbir mani’ ve müzahim olmayarak” vakf eylemiştir (Vakfiye: 2). Vakfiyenin 2-9. sayfalarında kayıtlı olan mevkurlar üç fasıl halinde verilmiştir. Birinci fasılda Amid (Diyarbakır) şehrinin içinde ve dışında ve Diyarbakır’a tabi belde ve nahiyelerde mevcut mevkurlar kaydedilmiştir. Bunlar toplam 70 adettir. İkinci fasıl Van ve bağlı nahiyelerdeki mevkufatı muhtevi olup toplam 52 adet mevkuf kayıtlıdır. Erzurum’da bulunan mevkurları ise üçüncü fasılda kayıtlı olup 12 parçadan ibarettir.

İskender Paşa tarafından bu üç müesseseye tahsis edilmiş akarat toplam 134 parçadır. Bu akarlar içerisinde ağırlığı dükkanlar teşkil etmekte olup, 89 adet dükkan akar olarak kayıtlıdır. Akarların 11 parçası mahzen, 7 parçası ise hücredir. Değişik vasıflara sahip

toplam 13 adet de değirmen akar olarak kaydedilmiştir. Geri kalan 14 parça da arsa, bahçe, boyahane, çardak, dink, gözehane, hamam, han, menzil, tarla ve bostandan oluşmaktadır.

“Vâkıf-ı mûmâileyhin kâffe-i rûsum ve âmme-i merafiki ile tarlası ve taşı ve toprağı ve su yolu ve karlığı ve sınırlarının nihayetine kadar dahil ve hariç ne varsa” “Allah rızasıiçün” vakfettiğı, Amid (Diyarbakır) şehri içinde, dışında ve tâbi belde ve nahiyelerdeki bulunan mevkûfatı şunlardır:

- Vâkıfın Diyarbakır Bâbülcebel mahallesi, Kavukcular çarşısında bina eylediğı, soyunma yerleri, külhan ve anbardan oluşun küçük yeni hamam,
- Şehrin kuzeyinde ve bir mil mesafede, Beyyaz karyesi ile Seyran Tepesi arasındaki manzara namıyla bilinen mevziden akan hamama ait suyun tamamı,
- Mezkûr hamama kıble cihetinde bitişik, yan yana yedi adet dükkân ve bunların hududunda iki dükkân,
- Kıble tarafından mezkûr hamam bitişik ve hamamın kuzeyinde, birbirine bitişik dört dükkân,
- Hamam yolunun doğusunda iki dükkân,
- Adı geçen dört dükkânların yukarısında vâki saha ile birlikte yedi adet hücre,
- Kıblesi İskender Paşa'nın mülkü olup, Kavukcular çarşısı yolunun batısında ve mezkûr yedi dükkânın kuzeyinde, İbni İmad mescidi vakfının doğusunda beş dükkân,
- Mezkûr hamam yakınında, kıblesi Şeyh Matar Vakfı'na, güneyi İbni İmad Mescidi Vakfı'na hudud küçük bir dükkân,
- Yukarıda adı geçen küçük dükkânın yakınında, kıblesi umum yola, güneyi Ziyaiyye Medresesi Vakfı'na hudud birbirine bitişik iki dükkân,
- Kuzey tarafından hamama bitişik, üçü hamamın kuzey kapısının doğusunda ve diğer üçü hamam kapısının batısında altı dükkân,
- Hamamın bu kuzey kapısı ve yolu üzerinde çardak,
- Batı yönünden hamama bitişik ve kıblesi Suluki Mescidi Vakfı ile hudud bir adet dükkân,
- Yine batı cihetinden hamama bitişik, kıblesi yedi dükkândan biri ile sınırlandırılmış, Suluki Mescidi Vakfı'nın güneyinde bir adet dükkân,
- Kıblesi hamamın anbarına giden yolla sınırlandırılmış üç adet dükkân,
- Hamam anbarının doğusunda ve Şeyh Matar Cami-i Şerifi Vakfı'nın kuzeyinde üç adet dükkân,
- Kıble cihetinden bu hamama bitişik; kapıları bu tarafta olmak üzere kıblesi yol ve doğusu vâkıfın mülkü ile çevrili dört adet dükkân,
- Mezbur cami-i şerifin kıble, doğu ve batı taraflarında bulunan bahçe,
- Cami-i şerifin kıble cihetinde; üç oda, bir neccar, avlu, mahzen, ahır, küçük bir meclis, diğer bir avlu ve diğer iki mahzeni müştemil menzil,
- Cami yakınında ve camiin doğusunda; iki sofa, ev yeri, bir neccar, mahzen, iki çardaklı bir ahır, bir çardak ve avluyu müştemil menzil,

- Camiin doğusunda, kuzeyi cami yolu ile hudud; iki sofa, ev yeri, bir neccar, çardaklı bir mahzen ve avluyu müştemil menzil,
 - Cami yakınında, üç adet mahzen,
 - Camiin avlusuna doğu tarafından bitişik, bir kıt'a arsa,
 - Şehir haricinde ve kible tarafındaki Retip burcu altında bir değirmen ve mezkur dingin doğusunda bir göz değirmen,
 - Mezkur değirmenin altında, bir taşla dönen değirmen,
 - Bu değirmene bitişik ve müştemilatından olan kapının önündeki sekisi ile birlikte bir dink,
 - Bu değirmenin kible canibinde bir taş ile dönen değirmen.
 - Diyarbakır'ın doğusunda Pir Hüseyin Tepesi köyünün arazisinden geçen Anbar nehri üzerinde iki taşla dönen değirmen,
 - Üçtepe Karyesi arazisinde, mezkur nehir üzerinde iki taşla dönen değirmen,
 - Yağmur karyesi arazisinde, Kuruçay suyu üzerinde bir göz değirmen,
 - Sellat karyesi yakınında ve Sellat nehri üzerinde iki taşla dönen bir değirmen,
 - Diyarbakır tevabiinden Nusaybin kalesi yakınında bir gözü müştemil değirmen,
 - Yine mezbur belde arazisinde iki gözü müştemil değirmen,
 - Yine mezbur beldenin arazisinde iki gözü müştemil diğer bir değirmen,
 - Diyarbakır tevabiinden Nefs-i Ruha (Urfa) şehrinde bir gözü müştemil değirmen,
 - Ruha Anar karyesi arazisinde ve Güllab nehri üzerinde dönen ve iki taşı muhtevi değirmendeki hissesinin yarısı ile bu değirmene bitişik sulu tarla ve bostanın yarısından ibarettir. Vâkıfın Van kasabası ile nahiyelerinde bulunan mevkufatı ise şunlardır;
 - Medresenin kiblesinde vâki bahçe,
 - Medresenin arkasında ve kapıları yola açılan üç dükkân,
 - Kapı kacak, ibrik ve testi imal olunan ve gözehane tabir olunan mahal,
 - Mezkur bahçenin kiblesinde, gözehane tabir olunan mahalle bitişik ve kapıları Melik Menzili'ne giden yola açılan dört dükkân,
 - Kapıları yola açılan diğer dokuz dükkân,
 - Mezkur dükkânlara bitişik olup, Ahmet Kethüda isimli bir şahıs tarafından bina edilerek vâkıfa satılan evlerin tamamı.
- Bunların tamamı medrese ve mescidi ihata etmektedir. Ayrıca vâkıf, mezkûr evler ile sur arasında yaptırdığı yol arasında kalan arsanın tamamını bir arsa ile değiştirdikten sonra mülküne dahil ederek bu arsa üzerine şu zikrolunanları bina eylemiştir.
- Vastan Kapısı adıyla da bilinen maruf Amid Kapısı yakınında bir hamam.
 - Amid Kapısı yakınında han,
 - Mezkur hanın kuzey ve batısında yer alan, doğusu ve kuzeyi umumi yol ile çevrili bir mahzen ile beraber yirmi üç dükkân,

- Mezkur han yakınında ve Vastan Kapısı'nda yedi aded mahzen. Kapıları kendileri ile Sinan Kethüda Hanı arasına açılan bu mahzenler Van Kalesi aşiret kuvvetleri kumandanlarından Mustafa Ağa'dan vâkıfa hibe edilmek suretiyle intikal etmiştir.

- Vastan Kapısı yakınında Yeniçeri Cafer'den satın aldığı dükkân,

Ayrıca Van'a bağlı Ahraç köyünde Akkoyunlu Emir Bican Süleyman bir medrese yaptırıp köyü bu medreseye vakf etmişti. Sofiye olarak adlandırılan Kızılbaş taifesi bölgeyi istila ettikleri zaman bu köyü de işgal ederek medreseyi de tahrip etmişlerdi. Bölge Osmanlı hâkimiyetine geçince İskender Paşa, Bicaniye Medresesi olarak bilinen (Tekin ve Ağaoğlu, 2006: 375) bu medreseyi ihya etmiş ve köyün de evvelki gibi vakf olmasını padişah Kanuni Süleyman'dan rica etmiş, o da kabul etmiştir. Vâkıfın bu hususla ilgili vakfiyeye koyduğu şarta göre köy hasılatı ayrıca tespit edilerek evvela medresenin rakabesine sarf edilecek, kalan gelir görevlilerin ücretlerine ve sair masraflara verilecektir. Ayrıca bunların kendi vakfiyla karıştırılmamasını ve fazlasından kendi akrabalarına bir şey verilmemesini de şart koşmuştur.

Erzurum'daki mevkufatı Ardanuç kalesinde yeniden inşa ettirdiği camiye aittir. İskender Paşa Ardanuç camiini tamir ettirdikten sonra kendi vakıflarına ilhak ederek rakabe, vazife ve sair masrafları için Erzurum'da oniki parça mevkuf vakfettirmiştir. İskender Paşa'nın Ardanuç Camii için vakfettiği mevkufat şunlardır:

- Çarşı başındaki mescidin yakınında satın aldığı Topçubaşı Menzili'nin doğusundaki boyahane,
- At Pazarı yakınındaki bir mevkide satın aldığı arsa üzerinde bina ettirdiği onbir dükkân.

“Vâkıf bu mevkufatını kıyamete kadar vakf-ı sahih-i şer'i ve habs-i sarih-i mer'i ile vakf ve haps” eyledi ki; alınıp satılamaz, hibe ve tahvil edilmez, kimseye miras kalmaz, rehin ve ariyet olarak verilemez, mülk bir mal ile değiştirilemez, bir kimseye mülk olarak verilemez, değiştirilmesine dahi tevessül edilemez” (Vakfiye: 2-9). Yani bu akarların vakfiyede belirtilen mahiyetinin en küçük bir şekilde dışına çıkarılması mümkün değildir.

Vakfiyenin hatime kısmında İskender Paşa'nın eşi, Emir Süleyman kızı Meryem Hatun'un, vâkıfın Diyarbakır şehri haricinde bulunan değirmenlerinin altında bulunan beşinci bir değirmeni de vakfettiğini görmekteyiz. Meryem Hatun bu değirmeni altı kurra ve beş müsebbih için vakfettirmiştir (Vakfiye: 17).

İskender Paşa vakfiyesinin beşinci faslında bu akaratdan elde edilecek gelirin nasıl kullanılacağını açıklamaktadır. Müteveli, evsaf ve hududu zikrolunan evkâfın mahsulatını evvela vakfın “rakabet ve meremmetine” yani vakıf malların tamirine sarf edecektir. Bu cümleden olarak vakıf gelirleri öncelikle “vâkıfın Bitlis ile Ahlat arasında Rahva nam mevzide tamir eylediği hanın rakabe ve her türlü meremmatına ve cami-i şerifin kubbe ve sair damlarının hasbelicab kirec ve kurşunlarına ve kandil ve şem'a ve çırağ ve bunların yağlarına ve bilhassa bunların leyal-i şerifede bolca yakılmasına ve suların mecra ve maksimlerinin ıslah ve harabdab muhafazasına” sarf edilecektir. Bundan sonra ise vakıf çalışanlarının maaşları ödenecektir (Vakfiye: 12).

Bu harcamalardan sonra vakıf gelirlerinde artma olursa, bunun tasarruf hakkı hayatta bulunduğu müddetçe vâkıf İskender Paşa'ya aittir. İskender Paşa bu hasılatı müsait oldukça, hastalar için darüşşifa, yolcular için kervansaray, darülkkurra, darüttalim, darülhadis gibi hayrat nevelerinin binasına; bunların görevli ve ihtiyaçlarının tedarikinde kullanacaktır. Ayrıca İskender Paşa evlatlarına, hayratlar bina ederek bu evkafa ilhak etmelerini de şart koşmuştur (Vakfiye: 12-13).

Bu harcamalardan da sonra vakfın fazlası bulunursa, “atiyen vücud bulacak olan evladına ikili birli sarf edilmesi” ve ilanihaye bu minval üzere sarf edilmesini” İskender Paşa vakfiyesinde şart kılmıştır. Eğer vâkıfın akrabalarından bir ferd bulunmazsa Müslümanların fakara ve miskinlerine sarf edilecek ve kıyamete kadar bu şekilde devam edecektir (Vakfiye: 13).

Tablo 1: İskender Paşa vakıflarının cinslerine göre dağılımı

Cinsi	Diyarbakır Camii	Van Mescid ve Medresesi	Ardanuç Camii	Toplam
Arsa	1			1
Bahçe	1	1		2
Boyahane			1	1
Çardak	1			1
Değirmen (1 Taşla Dönen)	3			3
Değirmen (2 Taşla Dönen)	3			3
Değirmen (2 Taşla Dönen Yarım Hisse)	1			1
Değirmen (Bir Göz)	4			4
Değirmen (İki Göz)	2			2
Dink	1			1
Dükkân	38	40	11	89
Gözehane		1		1
Hamam	1	1		2
Han		1		1
Hücre	7			7
Mahzen	3	8		11
Menzil	3			3
Tarla ve Bostan (Sulu – Yarım Hisse)	1			1
Toplam	70	52	12	134

Kaynak: 22 Ekim 1565 tarihli İskender Paşa Vakfiyesi

IV- Vakıfların İdaresi ve Görevliler

Vakıf idaresi denilince ilk akla gelen kişi şüphesiz mütevellidir. Mütevellî; vakıf işlerini vakfiye şartları ve şer’i hükümler dairesinde idare için tayin olunan kişidir. Mütevellî ya vâkıfın şartıyla, yahut kadının tayin etmesiyle göreve gelir. Vakıfta tasarruf hakkı, vakfiye şartları doğrultusunda, mütevellîye aittir. Mütevellî varken kadı dahi tasarruf edemeyeceği gibi, mütevellî olmadıkları takdirde vakıfta hakkı bulunanlar dahi vakıfta tasarrufta bulunamazlar. Evkâf Nezâretinin kurulmasından sonra bu hak Evkâf Nâzırı’na intikal etmiştir (Pakalın, 1983/5: 640). Mütevellîye, kayım, mütekellim alel-vakf ve nâzır da denmektedir. Ancak bu husus her zaman geçerli olmayıp, bu husus tartışmalıdır (Akgündüz, 1996: 297-298).

İslâm hukukçuları mütevellî olarak tayin edilecek şahısların; Müslüman, âkil ve bâliğ, adil ve güvenilir (emin) olmalarını, vakfın işlerini görebilecek iktidara sahip bulunmalarını, şart koşmuşlardır. Ayrıca kişinin tevliyet görevine talip olmaması özellikle Osmanlı

hukukunda zikredilen şartlardandır. Osmanlı Devletinde bütün bu şartların tesbiti ve mütevellî tayini için şahıslar öncelikle imtihana tabi tutulurlardı (Akgündüz, 1996: 314–320).

İskender Paşa vakfiyesinin dördüncü faslının son kısımlarında mütevellinin nasıl seçileceği hususunu izah etmiştir. Buna göre İskender Paşa vakfının tevliyetini sağ oldukça kendi yürütecektir. Kendisinden sonra tevliyet oğlu Emir Ahmed'e geçecektir. Ahmed'den sonra, kardeşlerinden onun vasıflarına en yakın olan kardeşine, ondan sonra da oğullarından ahlâkça güzel olanlarından en büyüğüne geçecektir. Bilahere yaş, ahlak ve takvaca en üstün olanı birinci derecede öncelikli olmak üzere neslinden gelen torunlarına geçecektir.

Eğer neslinden kimse kalmazsa, mütevellilik vazifesinin, mirâstaki derece ve tertip dairesinde, erkek akrabasına verilmesini şart koşturmuştur. Vâkıfın erkek akrabalarından iki ve daha fazla kimse vakfa talip olursa; iffet, ahlâk, takvâ ve dünya işlerine ve mevkufatın idaresine taâlluk eden hususları yerine getirme ve idarede eşit olurlarsa tevliyet ve tasarrufta ve tevliyete mahsus olan vazifede müşterek olacaklardır. Eğer bunlardan biri zikrolunan vasıflardan birinde diğerinden önde olursa ve belde ahâlisinin ekserisi bunda ittifak ederlerse fazla vasfı haiz olan kimse diğerine tercih edilecektir. Eğer bunlardan iki kimse mevcut olup bunlardan biri ahlâken, diğeri ise vakıf işlerini idarede daha üstün olursa idarî yönden önde olan kimse işe nezaret ve tasarrufta tercih edilecek ancak, tevliyete ait ücret aralarında yarı yarıya taksim olunacaktır.

Eğer vâkıfın nesil ve akrabalarından erkek kalmazsa kadınlar veya velileri vakıf işlerini ikame için salih bir kimseyi, resmi veya gayr-ı resmi, yerlerine ikame edecekler ve bu bâbdaki masraflar tevliyet vazifesinden sarf olunacaktır.

Eğer Paşa'nın nesli ve akrabası tamamen sona erip erkek ve kadınlardan kimse kalmazsa ve tevliyete layık fukara ve miskinler de bulunmazsa, şehirde bulunan hâkimler, kadılar, imamlar ve valilerin ittifakıyla, iffetli ve salih bir kimse mütevellî olarak tayin edilecektir. Eğer bunların tayin ettiği kimse zanlıların hilafına çıkar veya hali bozulursa onun azledilip yerine başkasını tayin edilmesi de vâkıfın şartları arasında yer almaktadır.

Mütevellî, vâkıfın şartları doğrultusunda vakfî idare edecek, bunun karşılığında da yevmiye on dirhem ücret alacaktır (Vakfiye: 10–11).

Vakfiyede bir de mütevellî nâibinden bahsedilmekte ise de görevleri ve ücreti ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur.

Vâkıf, vakfiyesinin beşinci faslında mütevellinin görev ve yetkilerinden bahsetmektedir. Buna göre; "cümle mevkufatında" çalışacakların azl ve tayini, görevlilerin artırılması veya azaltılması, hademeye hizmet tevcihi, bunların "bâb-ı sultani"ye arzı, hizmet erbabını üç defaya kadar tenbih ve te'dib etmek, gerektiğinde bunları azledip yerlerine layık olanlarını tayin etmek salahiyeti ve "vesair vücuh-u tasarrufatın kâffesi" evvela mütevellî olarak vâkıfın kendisine, sonra da kendi neslinden mütevellî olarak atanacak şahıslara aittir (Vakfiye: 11-12).

İskender Paşa vakfiyesinin altıncı faslında ise bir nevi vasiyet olarak mütevellî olacak kişilerin sahip olması gereken vasıfları ve nasıl davranmaları gereğini açıklamıştır. Buna göre mütevellî ile naibi yani mütevellî vekili, Paşa'nın neslinden gelen, Allah'tan korkan ve rızasını uman, Cenab-ı Hakkın muttakiler için hazırladığı cenneti dileyerek cehennem azabından kaçınan kişilerden seçilecektir. Vâkıf; mütevellîlerin vakfın hukukunu istikamet ve layık-ı vechile ifa etmelerini, vakıf gelirlerinin çoğalıp azalmasındaki şartların gereğine göre hareket etmelerini, vakıf görevlilerinden hiç birine zulüm ve baskı yapmayarak lütuf ile muamele etmelerini, ücretlerinden tenzilât

yapmalarını, sebepsiz yere hiçbir kimseyi azletmemelerini ve vakıf çalışanlarına muamelelerinde Cenab-ı Hakdan korkmalarını da vasiyet etmiştir.

İskender Paşa müteveliye ilaveten bütün vakıf çalışanlarının, özellikle de katip, cabi ve mimarın aldıkları ücretin helal olabilmesi için görevlerini eksiksiz yapmalarını da tavsiye etmiştir (Vakfiye: 16).

İskender Paşa vakfiyesinin dördüncü faslına vakıf müesseselerde çalışanlar ve bunların alacakları ücretlere ayırmıştır.

a. Van İskender Paşa Medrese ve Mescidi Görevlileri

Vâkıf, dördüncü fasılda ilk olarak Van'da inşa ettirmiş olduğu medrese ve mescide alınacak görevlileri ve onlara verilecek ücretleri belirtmiştir. Vakfiyeye göre medrese ve mescit çalışanları onüç kişi olup bunlar müderris, imam, müezzin, Kur'an okuyucu, kâtib, câbi, bevab, ferraş ve mimardan oluşmaktadır. Mürtezika olarak ise on nefer talebe mevcuttur. Van İskender Paşa Medresesi ve Mescidinin görevli ve mürtezikasının günlük toplam ücreti 100 dirhem idi (Tüm görevlilerin ücretleri için, Vakfiye: 9).

Câbi; Osmanlı Devleti'nde vakıflara ait kira ve gelirleri toplayan görevlidir. Bunların yaptıkları işlere ise cibayet denilmektedir. Özellikle büyük vakıfların idaresi söz konusu olduğunda ilk akla gelen görevlilerden birisi câbidir. Statüleri, özellikleri ve ücretleri vakfiye hükümleri ile belirlenen câbilerin tayin, azil, teftiş gibi işlemleri kadılar tarafından yürütülürdü (İpşirli, 1992: 529). Câbi, bu görevleri yerine getirmesinin karşılığı olarak günlük üç dirhem ücret alacaktır. 1850 yılına ait bir kayıta câbiye 450 kuruş yıllık ücret ödendiği görülmektedir (Tekin ve Ağaoğlu, 2006: 383).

Kâtib; vakfın gelirlerini, masraflarını, tahsisatları ve sair bilgileri istikamet ve emanetle yazan görevlidir. İskender Paşa vakfiyesinde kâtibin doğru olmasını, gelir ve giderleri tam olarak yazmasını ve hesaplarda eksiklik ve yanlışlıktan sakınmasını istemektedir. Van'da bulunan vakıflarının kâtibi için günlük üç dirhem ücret tahsis edilmiştir.

Müderris; klasik medrese sistemi içerisinde medresede eğitim-öğretim işleriyle vazifeli şahıstır. Bunların aldıkları ücret vazifeli oldukları medresenin derecesini de gösterirdi. Van İskender Paşa Medresesi müderrisinin ücreti yevmi 40 dirhem idi. Bu da medresenin orta dereceli medreselerden olduğunu göstermektedir. İskender Paşa, medrese müderrisinin Hanefi mezhebinden olmasını, "ulûm-u nakliyye ve akliyyeyi neşr ve tedris" etmesini ve dersin sonunda talebe ile beraber kendisinin ruhuna dua etmelerini talep etmiştir (Vakfiye: 13).

Medresede biri muid olmak üzere 10 nefer talebe bulunmakta idi. Muid medreselerde bir nevi müderris yardımcısı derecesinde bulunan kıdemli öğrenciler için kullanılan bir tabirdir. Muidler medresedeki öğrencilerin derslerini müzakere eder, "tetimme" denilen ve medrese müstemilatından olan yerlerde hocalık yaparlardı (Pakalın, 1983/4: 573). İskender Paşa Medresesi'nde görev yapan muide günlük beş dirhem verilirken, öğrencilere ise kişi başına üç dirhem ücret tayin edilmişti. Vâkıf, talebelerin ciddiyetle çalışkan olup, görünüş kabilinden olmamalarını şart koşturmuştu (Vakfiye: 13).

Mescidde bir imam bir de müezzin görev yapmaktaydı. İmama günde üç dirhem, müezzine ise iki dirhem ücret tahakkuk ettirilmişti. Ayrıca mescidde beş kişi de Kur'an okumakla görevlendirilmişlerdi. Bunlar her gün birer cüz Kur'an okuyacaklar ve buna karşılık günlük ikişer dirhem ücret alacaklardı.

Bevvâb, Arapça kapıcı, kapı bekçisi demektir. Önceleri Mevlana'nın türbesinin türbedarlarına verilen isimdi. Türbe kapısını açıp kapamakla mükellef oldukları için bu isimle anılmışlardır. Daha sonraları kapıcılık görevi yapanlar için umumi bir terim haline geldiğini söyleyebiliriz. Bevvâban-ı Bâb-ı Hümayun, Bevvâban-ı Dergâh-ı Âli, Bevvâban-ı Sofiyan-ı Kule terimleri de Osmanlı Devleti'nde değişik görevlerle mükellef kişiler için kullanılan tabirlerdir (Pakalın, 1983/1: 212-213). İskender Paşa medrese ve mescidinin bevvâbına günlük bir dirhem ücret ödenecekti.

Ferraş, cami, mescit, imaret gibi müesseselerin temizliğini yapma, halı, kilim, hasır gibi mefruşatını yayma hizmetleriyle görevli şahıslar hakkında kullanılan bir tabirdir (Pakalın, 1983/2: 608). Medrese ve mescidin yaygılarını yayan ve helâyı süpürüp temizleyen ve kandilini yakan ferraşa yevmiye üç dirhem ücret ödenmekteydi.

Tablo 2: Van İskender Paşa Medresesi ve Mescidi görevlileri ve ücretleri

Görevli	Adet	Ücret
Müderris	1	40
İmam	1	3
Müezzin	1	2
Kur'an Okuyucu	5	10 (5x2)
Kâtip	1	3
Câbi	1	3
Bevvâb	1	1
Ferraş	1	3
Mimar	1	3
Talebe-Muid	1	5
Talebe	9	27 (9x3)
TOPLAM	23	100

Kaynak: 22 Ekim 1565 tarihli İskender Paşa Vakfıyesi

Mimar, vakıf müesseselerde olabilecek tamirat ve tadilat işleriyle ilgili olarak tayin edilmiş görevlidir. Mimara da yevmiye üç dirhem tahsis edilmişti (Tüm görevlilerin ücretleri için, Vakfiye: 9). İskender Paşa vakfıyesinde mimarların vakıf işlerini ve su yollarını dâima araştırarak, büyük masraflara meydan bırakmaksızın ıslah ve tamir etmelerini, vakıfların gelirlerinde azalmaya sebep olmamalarını şart koşmuştur (Vakfiye: 15).

b. Diyarbakır İskender Paşa Camii Görevlileri

Osmanlı Devleti'nde, kendisinden önceki dönemlere nazaran, başta çok geniş vakıflara sahip selatin vakıfları olmak üzere, vezir, ağa ve paşaların ve bazı varlıklı kişilerin inşa ettirdiği camilerde görev yapan personel sayısının arttığı görülür (Önkal ve Bozkurt, 1993: 54). Diyarbakır İskender Paşa Camii de görev yapan personelinin sayıca fazlalığı ile dikkat çekmektedir. Vakfiyenin dördüncü faslında mevcut kayıtlara göre caminin mürtezika ve hademesi 60 neferden oluşmaktaydı. Bunlar vaiz, imam, hatip, müezzin, kâri, nâ'than, muarriif, ferraş, müsebbih, virdhan, kâtip, câbi, kandilci, mimar ve noktacıdan oluşmaktadır. İskender Paşa Camii'nde görev yapan bu altmış kişinin günlük toplam ücreti 122 dirheme baliğ olmaktadır (Tüm görevlilerin ücretleri için, Vakfiye: 9-10). İskender Paşa gerek cami, gerekse Van'daki medrese mescidi imamlarının salih, vera' sahibi ve Hanefî mezhebine mensup olmalarını, vakit namazları ve teravih namazları öncesinde vâkıfa ve ümmet-i Muhammed'e dua etmelerini şart koşmuştur (Vakfiye: 14).

Camide birer adet vaiz, imam ve hatip görevlendirilmişti. Vaiz sadece camilerde görevli şahıslardan biri olup, belli günlerde halka dinî sohbetlerde bulunmakla vazifelidir. Camiin vaizi bu vazifeyi ifa etmesinin karşılığı olarak on dirhem yevmiye alacaktı. Cami ve mescidlerin temel görevlilerinden biri olan imam halka namaz kıldırmakla vazifelidir. Bu görevlilerin maaşları ise beytül mâlden veya vakıf gelirlerinden ödeniyordu (Önkal ve Bozkurt, 1993: 54). İskender Paşa Camii'nin imamına da vakıftan günlük altı dirhem verilecekti.

Camilerde görevli şahıslardan birisi de hatiptir. Cuma ve bayram namazları başta olmak üzere bazı ibadet ve merasimlerin icrası sırasında halka hitaben yapılan konuşmaya hutbe, konuşmacıya da hatip denilirdi. Hz. Peygamberden sonra hutbe dinî fonksiyonu yanında siyasî hâkimiyetin sembolü olarak da ehemmiyet kazanmıştır. Hutbede halifenin adının okunması onun hilafetinin bir alameti sayılmış, halkın da sükut ederek dinlemesi kendisine biat olarak kabul edilmiştir. (Baktır, 1998: 425-426) Cuma ve bayram namazlarında hutbe okuyan hatip umumiyetle imamlık görevini de yürüten şahıstır. Ancak, İskender Paşa Camiinde olduğu gibi, bazı büyük camilerde imamdan ayrı bir, bazen da birkaç hatip görev yapardı. Hutbe siyasî bir önem taşıdığından hatip de önem kazanmış, bu sebeple çok defa kadılar hatiplik görevini bizzat üstlenmişlerdir (Önkal ve Bozkurt, 1993: 54). Vâkıfın şartına göre hatip her hafta cuma ve pazar günleri vaaz ve irşad görevini yerine getirecektir (Vakfiye: 13-14). İskender Paşa Camii'nin hatibi hitabet görevini eda etmesinin karşılığı olarak beş dirhem yevmiye alacaktı.

Müezzin, namaz vaktinin geldiğini bildiren ezanı yüksek sesle okuyarak cemaati toplayan, imamı namaza çağıran, onun gelmesi üzerine de namazın başladığını belirtmek için kâmet getiren cami görevlisidir. Zamanla müezzinlere yüklenen görevler çoğaldığı için camilerde müezzin sayısı da artmıştır (Önkal ve Bozkurt, 1993: 54). İskender Paşa camiinde biri baş müezzin olmak üzere dört müezzin görev yapmakta idi. Baş müezzinin ücreti günlük dört dirhem iken, diğer üç müezzin ise üçer dirhem yevmiye almakta idi.

Kâri camilerde Kur'an okuyan kişidir. Camilerde Kur'an okunması Emeviler döneminden itibaren başlamıştır. Osmanlılar döneminde selâtin camilerinde cüzhan denilen kâri görevlendirilmişti. Bazı cami ve türbelerde ise ücretleri vakıf tarafından karşılanan ve gece gündüz aralıksız bir şekilde nöbetleşe Kur'an okuyan kâri bulunurdu (Önkal ve Bozkurt, 1993: 54). İskender Paşa Camii'nde, ikisi "sesi güzel" ve dokuzu da "Cum'a günleri okuyan" şeklinde kaydedilen 11 hafız-kâri mevcut idi. Paşa bunların cuma dışındaki günlerde, yüzünden birer cüz Kur'an okumalarını, Hazreti Peygamber ve ashabını, şüheda ve sülehayı andıktan sonra vâkıfın ve bütün Müslümanların ruhlarına dua etmelerini şart kılmıştır (Vakfiye: 14). Kârilerden, sesi güzel hafızlar ve cum'a hafızlarının beşi yevmi ikişer dirhem alırken, diğer dört hafız ise birer dirhem yevmiye alacaklardı.

Nâ'than, muarriif, müsebbih ve vird okuyucu benzer işler yapan cami görevlilerini ifade etmektedir. Na't Hz. Peygamberin medhine dair yazılan manzumeleri ifade etmekte olup, cami ve tekkelerde na't okuyanlara da nâ'than denilirdi. Na'tlar camilerde namazdan evvel okunurdu (Pakalın, 1983/6: 664). İskender Paşa Camii'nde bir na'than görevli olup yevmi bir dirhem ücret almakta idi. Muarriif, cami ve tekkelerde hayır sahiplerinin adlarını hayır ile anan müezzin ve derviş hakkında kullanılan bir tabir olup, cami ve tekkelere ücretle bu işi gören şahıslar tayin edilmişti (Pakalın, 1983/3: 552). İskender Paşa Camii'nde de yevmi bir dirhem karşılığı muarriiflik yapan bir şahıs bulunmaktaydı. Müsebbih, kelime manası olarak Allah'ı tesbih edip anan, noksan sıfatlardan tenzih eden ve zikreden manasına gelmektedir, ancak bir cami görevlisi olarak müsebbihin ne iş yaptığı hakkında vakfiyede bilgi mevcut değildir. Camide on kişisi öğle namazından sonra, dört kişisi de ikinci namazından sonra görev yapmak üzere ondört kişi müsebbih olarak, yevmi bir dirhem ücret karşılığı görev yapmaktaydı. Vird, tarikat büyükleri

tarafından âyet ve hadislerden de bazı parçalar almak suretiyle meydana getirilen hususi duaları ifade eden bir terimdir (Pakalın, 1983/8: 595). Camide vird okumak üzere de üç kişi vazifelendirilmişti ve yevmî birer dirhem ücret alıyorlardı.

İskender Paşa Camii'nde ikisi caminin ve biri de tuvaletin temizliğinden sorumlu olmak üzere üç ferraş görev yapmaktaydı. Cami ferraşlarından birine üç dirhem yevmiye ödenirken, caminin diğer ferraşı ile tuvalet ferraşına ise ikişer dirhem yevmiye verilmekteydi. Camide ayrıca bir de kandilci görev yapmaktaydı ve bir dirhem yevmiye almaktaydı.

Yukarıdakilere ilaveten camide bir kâtip, bir câbi, bir mimar ve bir noktacı görev yapmakta idiler. Kâtip ve câbi beşer dirhem yevmiye ile vazife yaparken, mimar ise altı dirhem yevmiye almaktaydı. Vakıf görevlilerinden birisi de noktacıdır. Ancak vakfiyede bu şahsın ne yapacağı belirtilmemiştir. Ramazanoğlu Piri Bey'in vakfiyesinden hareketle bu şahsın vazifesini şu şekilde tesbit edebiliriz: Vazife sahiplerinin hazır bulunmalarını temin etmek, bunların ahvalini teftiş ve murakabe etmek suretiyle vazifesine gelmeyenleri bildirerek isminin altına nokta koymak ve gelmediği günün ücretinin verilmemesini temin etmektir (Ramazanoğlu Piri Bey Vakfiyesi: 396). Noktacıya bu hizmetinin karşılığı olarak bir dirhem yevmî ücret takdir edilmiştir.

Hademeden özürsüz ve özürsüz, yerine vekil bırakmadan vazifesini terk eden kimse o günün vazifesine müstehak olamadığı gibi özürsüz ayda üç defa hizmetini terk eden dahi azledilecektir (Vakfiye:12).

Tablo 3: Diyarbakır İskender Paşa Camii Görevlileri ve Ücretleri

Görevli	Adet	Ücret	
Vaiz	1	10	
İmam	1	6	
Hatip	1	5	
Baş Müezzin	1	4	
Müezzin	3	9	(3x3)
Kâri	15	30	(15x2)
Hafiz (Sesi güzel)	2	4	(2x2)
Hafiz (Cum'a Günleri Okur)	5	10	(5x2)
Hafiz (Cum'a Günleri Okur)	4	4	4x1)
Nâthan	1	1	
Muarrif	1	1	
Ferraş (Cami)	1	3	
Ferraş (Cami)	1	2	
Ferraş (Tuvalet)	1	2	
Müsebbih	14	14	
Virdhan	3	3	
Kâtip	1	5	
Câbi	1	5	
Kandilci	1	1	
Mimar	1	6	
Noktacı	1	1	
Toplam	60	122	

Kaynak: 22 Ekim 1565 tarihli İskender Paşa Vakfiyesi

c. Erzurum Vakfı Görevlileri

Yukarıda da izah ettiğimiz üzere, bu vakıflardan Ardanuç Camii'nde çalışan görevliler istifade edeceklerdir. Vakfiyede göre burada görevli dört kişi bulunmaktadır. Bunlardan ilki caminin imamıdır. İmama günlük iki dirhem ücret takdir edilmiştir. Caminin müezzinine ise bir dirhem yevmiye ödenmekte idi. Ücretini bu vakıftan alan üçüncü şahıs ise, İskender Paşa'nın Erzurum vakasında şehid düşen ve burada defnedilmiş olan Emir Süleyman'ın türbesinde okumakla görevli olan şahıstır. Bu şahsa da bir dirhem yevmiye ücret takdir edilmişti. Vakfiyede, vakfın mürtezikaşı olarak dört kişinin olduğu yazılmışsa da, dördüncü şahıstan bahsedilmemektedir (Vakfiye:11).

Sonuç

İskender Paşa, bulunduğu bölgelerde sadece Beylerbeyilik görevini yerine getiren bir idareci değil, aynı zamanda, Osmanlı Devletinin ve devlet adamlarının genel sosyal siyaset anlayışı doğrultusunda, birtakım hayratlar bina eden, bu hayratlara zengin akarlar tahsis eden bir zengin, bir hayırsever olarak karşımıza çıkmaktadır. Şüphesiz bu sadece İskender Paşa'ya has bir durum olmayıp, başta padişahlar olmak üzere, devletin üst düzey idarecileri görev yaptıkları yerlerde halkın, bölgenin ihtiyaçları doğrultusunda vakıflar tesis etmişler, bunları halkın hizmetine sunmuşlardır. Bu müesseseler aynı zamanda bir kısım insanlara istihdam imkanlarının sağlandığı yerler olarak da dikkat çekmektedir. Nitekim Van medrese ve camiinde 23 kişi, Diyarbakır Camii'nde 60 kişi ve Ardanuç Camii'nde ise 4 kişi olmak üzere toplam 87 kişi vakıfta istihdam edilmişti. Tabii bu şahısların görevlendirilmelerinde aranan en önemli şart ise liyakat, işini en iyi şekilde yapabilme kabiliyetinin olmasıdır. Diğer taraftan, yapılan bu vakıf faaliyetleri, yaygın olarak ifade edilen kanaatin aksine, Osmanlı Devleti'nin sadece Balkanları imar etmediğini, ihtiyaç doğrultusunda Anadolu'da da imar faaliyetlerinin devam ettiğini ortaya koymaktadır. Akkoyunlular'dan kalma bir caminin ihya edilerek yeniden hizmete açılması, buraya yeni akarlar tahsis edilmesi, sadece halkın ibadethane ihtiyacının karşılanması açısından değil, geçmişle bağ kurulması ve ataların mirasına sahip çıkılmasının bir göstergesi olarak da dikkat çekici bir uygulamadır. Vakfın akarları içerisinde dükkanların oldukça fazla olması, bölgedeki ticari canlılık hakkında da önemli ipuçları vermektedir kanaatindeyiz. Vakfın tevliyet görevinin bizzat İskender Paşa tarafından üstlenilmesi, kendisinden sonra da kardeşlerine ve oğullarına vasiyet etmesi dikkat çeken bir diğer husustur. Bunu, tesis edilen vakfın en iyi şekilde işleyişinin temin edilmesi için güvenilir kimselere emanet edilmesi, bunun için de kendi yakın akrabalarını ve neslini bu hususta en liyakatlı kişiler olarak seçmesi şeklinde yorumlayabiliriz.

Kaynakça Vakfiyeler

İskender Paşa Vakfiyesi, (27 Rebiülevvel 973/ 22 Ekim 1565) Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter No 1766

Ramazanoğlu Piri Bey Vakfiyesi, (Gurre-i Cumadilula 947/ Ekim 1540), Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter 1961

Kitap ve Makaleler

Akgündüz, A. (1996). *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Baktır, M. (1998). Hutbe, In *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 18, s. 425–428). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Barkan, Ö. L. (2000). Kolonizatör Türk Dervişleri, *Türkler*, 9, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 133–153.

İpşirli, M. (1992). Câbi, In *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 6, s. 529–530). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

İskenderoğlu, R. (1989). *Beğlerbeği Gazi İskender Paşa (1492–1571)*, Ankara: San Matbaası.

Kazıcı, Ziya (2003). *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, İstanbul: Bilge Yayınları.

Kılıç, O. (1997) *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van*, Van: Van Belediyesi Yayınları.

Kozak, İ.E. (1985). *Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf*, İstanbul: Akabe Yayınları.

Önkal, A. ve Bozkurt, N. (1993). Cami, In *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 7, s. 46–56). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,

Özcan, A. (2000). İskender Paşa, In *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 22, s. 565–566). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Pakalın, M.Z. (1983/1). Bevvâb, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (3. baskı, C. I, s. 212–213). İstanbul: MEB Yayınları.

Pakalın, M.Z. (1983/2). Ferras, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (3. baskı, C. I, s. 608). İstanbul: MEB Yayınları.

Pakalın, M.Z. (1983/3). Muarrif, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (3. baskı, C. II, s. 552). İstanbul: MEB Yayınları.

Pakalın, M.Z. (1983/4). Muid, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (3. baskı, C. II, s. 573). İstanbul: MEB Yayınları.

Pakalın, M.Z. (1983/5). Müteveli, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (3. baskı, C. II, s. 640). İstanbul: MEB Yayınları.

Pakalın, M.Z. (1983/6). Na't, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (3. baskı, C. II, s. 664). İstanbul: MEB Yayınları.

Pakalın, M.Z. (1983/7). Vakfiye, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (3. baskı, C. III, s. 576). İstanbul: MEB Yayınları.

Pakalın, M.Z. (1983/8). Vird, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (3. baskı, C. III, s. 595). İstanbul: MEB Yayınları

Sözen, M. (1971) *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul.

Tekin, Z. ve Ağaoğlu, S. (2006). İskender Paşa'nın Van Merkez Sancağındaki Vakıfları, *Prof. Dr. Mübahat Küçükkoğlu'na Armağan*, İstanbul: İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Yayınları, 371–389.

Tuncer, O.C. (1999). *Diyarbakır Camileri*, Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Bld. Yayını.

Uzun, M. (1998). Hitabet, In *TDV İslam Ansiklopedisi* (C.18, s 160–163). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Yediyıldız, B. (1982). Türk vakıf kurucularının sosyal tabakalaşmadaki yeri 1700–1800, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 3, 143–164.

Yediyıldız, B. (1990). İslamda Vakf, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 14, İstanbul: Çağ Yayınları, 19–68.

Yediyıldız, B. (1993). Vakıf, In *İslam Ansiklopedisi* (C.13, s 153–172). İstanbul 1993.

Yinanç, M.H. (1993/1). Diyarbakır, In *İslam Ansiklopedisi* (C.3, s. 605–626). İstanbul: MEB Yayınları.

Yinanç, M.H. (1993/2). Erzurum, In *İslam Ansiklopedisi* (C.4, s. 345–353). İstanbul: MEB Yayınları.